Pühendusteos Suurele Sõnaseadjale

Sõnasse püütud minevik. ***In honorem Enn Tarvel***. Koostanud Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Argo, Tallinn, 2009. 440 lk.

Enn Tarveli 75. sünnipäeva puhul koostatud pühendusteoses pakuvad lugemis- ja mõtlemisnaudingut 22 autorit, põimides ajalookangast muinasajast tänapäevani. Teose avavad Priit Raudkivi saatesõnad ja Martin Seppeli kirjutis „Enn Tarveli sammust ja rammust" ning lõpetab *Festschrift´*idele omaselt Enn Tarveli valikbibliograafia, mis sisaldab 211 nimetust aastatest 1960–2008.

Nagu rõhutab P. Raudkivi, on E. Tarveli näol tegemist nii kõnes kui ka kirjas Suure Sõnaseadjaga, kes oskab keerulist kõigile arusaadavaks kirjutada-rääkida, vaidlustades seejuures justkui lõplikke tõdesid ainult talle omasel elegantsel, rahulikul ja veenval moel. Ehkki Raudkivi väidab Suure Sõnaseadja olevat suure saladuse, kelle loomingu mõistmiseks on tema isiku süvamõistmiseni pagana raske jõuda, näib see Tarveli õpilasel Marten Seppelil olevat siiski hästi õnnestunud. Kirjutise tagant aimub kahe mehe avameelset vestlust, mis avab juubilari kui teadlase kujunemiskäigu ning tema sammu mõjutanud asjaolud ja isikud. Enn Tarvelit kui ajaloolast iseloomustab lai ajaline ja temaatiline haare – ta on ühtaegu medievist, varauusaja ja uusaja agraarajaloolane ning ka kaasaja poliitilise ajaloo asjatundja – eeskätt uurija, keda paelub alati just uus ja tähendust kandev teave. Ta on Eesti ajaloolane selle universaalses tähenduses, suutes Eesti ajaloos vabalt orienteeruda nii ajaliselt, ruumiliselt kui ka seostes naabermaadega.

Sama ampluaad raamivad pühendusteoses hulgakesi oma artiklitega E. Tarveli lähemad kolleegid, sõbrad ja õpilased.

Nils Blomkvist Visbyst võtab ingliskeelses kirjutises „Varajased Euroopa saadikud: Nicolaus ja Fulco konarlikul teel 12. sajandi Eestisse" uuesti vaatluse alla allikad, mis kajastavad varajast Skandinaaviast lähtunud misjonitegevust Eestis 12. sajandi teisel poolel. Kui E. Tarvel on leidnud, et tegelikust misjonitegevusest Liivimaal saab rääkida alates sakslaste tulekust 1180. aastatel ning sellele eelnenud Skandinaavia katseid võib nimetada vaid misjoni eelajalooks, siis Blomkvist püüab näidata Skandinaavia seni arvatust tõsisemat rolli siinse ala kristianiseerimisel ehk europiseerimisel. Seejuures ei näe ta Skandinaavia missiooni taga mitte niivõrd Taani, kuivõrd Rootsi huvi, mis avaldus Prantsusmaalt pärit munga ja eestlaste piiskopiks nimetatud Fulco ning tema abiliseks määratud eestlasest munga Nicolause tegevuses 1160. aastail.

Kersti Markus artiklis „Mentaliteedimuutused Saaremaal muinasaja lõpul" teeb põneva katse ühe Muhu kiriku 13. sajandi hauaplaadi ikonograafilise analüüsi käigus tungida tollasesse mõttemaailma. Tõlgendades hauaplaadil kujutatud paganlikule maailmale omaseid sümboleid (sarv, oda, kalmekuhjatis) ühenduses kristlikega (rist ja uks), osundab ta kohaliku rahva püüdlustele ühendada kaht erinevat maailmanägemust, sobitada uue usu elemente vanasse maailma.

Anti Selarti saksakeelne kirjutis „Karjala piiskop Friedrich von Haseldorf" käsitleb aastail 1268 kuni u. 1285 Tartu piiskopiks olnud mehe tagapõhja ja lühiaegset (1267–1268) staatust Karjala (*resp.* Vadjamaa) piiskopina kui Saksa Ordu ja teiste Liivimaa poliitiliste jõudude viimast tõsisemat katset laiendada Liivimaa kirikuorganisatsiooni mõju Narva jõest ida poole.

Tiina Kala püüab artiklis „Dokumendid ja inimesed 13. sajandi Liivimaal" heita pilku Liivimaa kirjaliku ajaloo esimesel sajandil siin tegutsenud inimestele, kasutades üht kitsamat allikaliiki – Liivimaal välja antud ürikuid ja kirju, mida on väga lünklikult säilinud umbes 250. Uurides, mis teemadele need on pühendatud ja milliseid inimesi me nende kaudu tunneme, sedastab ta, et kõige enam on säilinud äsja omandatud koloniaalvaldustes põhilisi võimuvahekordi sätestavaid tekste – eks olnud ju kristlikele vallutajatele kõige tähtsam see, mis kõneles võimu kehtestamisest ja kinnistamisest ning sissetulekute jagamisest. Jälgides ürikutes tunnistajatena mainitud isikuid (neid on u. 600 inimest, kellest enamikku on nimetatud vaid ühe korra, 50 isikust on juttu kahel ja 40 rohkem kui kahel korral), tuvastab T. Kala, et põlisrahvastest on nimepidi tunnistajatena mainitud ainult saarlasi ja sedagi kõigest ühes dokumendis. Nii dokumentide sisu kui ka tunnistajate koosseis näitab mõne üksiku institutsiooni erilist aktiivsust, kuna teiste struktuuride tegevuse kirjalikud jäljed on lihtsalt ebaproportsionaalselt halvasti säilinud. See ongi senises ajaloopildis esile tõstnud piiskop Alberti teod ja Saksa Ordu ning Kura piiskoppide vahelised suhted, jätnud aga hämarusse Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondade ajaloo esimesed aastakümned ning lasknud Põh-

ja-Eesti 13. sajandi ajalugu paista liigselt Taani kuningakoja kesksena. Nii jääbki 13. sajandi Liivimaa ajalugu nii kolonistide kui ka põlisrahvaste seisukohalt vaadatuna eeskätt võimujagamise ajalooks, kuna sellised valdkonnad nagu usuelu, majandus- ja igapäevaelu tulevad enamasti esile alles hiliskeskaegsetes allikates.

Vilniuse ajaloolane Edvardas Gudavičius analüüsib oma saksakeelses artiklis erinevaid allikateateid selgitamaks vaieldavat historiograafiaküsimust, millal Polotsk liideti Leeduga. Ta leiab, et Leedu võimust Polotski üle võib rääkida alles 1250-ndate keskpaigast alates, kui paavst Aleksander IV heakskiidu saanud kuningas Mindaugas alustas tungi Vene aladele.

Intrigeeriva küsimuse esitab Ivar Leimus artikliga „Kui palju maksis kirik Liivimaal?". Ta lähtub viimasel ajal juhtivaks saanud ideest muinaseesti ülikkonna elitaarsusest, mis lubab oletada, eriti Saaremaa puhul, kohalike feodaliseerunud ülikute eraalgatuslikkust varaseimate kivikirikute ehitamisel 13. sajandi esimesel poolel. Ehkki kohalike ülikute initsiatiivi kohta kirikute rajamisel puuduvad vähimadki tõendid, katsub Leimus, tuginedes nii ajas kui ka ruumis kasinale ja laialipillatud allikbaasile, vastata, mis maksis pühakoja ehitus ja kelle rahapung niisuguse vagadusohvri välja kannatas. Tema arvutuste kohaselt polnud ükski Eesti ülik üksinda suuteline väikestki kivikirikut püstitama – niisugused väljaminekud olid jõukohased vaid maaisandatele ja suurfeodaalidele.

Jüri Kivimäed intrigeerib seni ajalookirjutuses vähe tähelepanu leidnud küsimus piiskopkondade kui väikeste feodaalriikide majanduslikust funktsioneerimisest ning nende rollist Liivimaa sise- ja väliskaubanduses. Selle selgitamiseks pakuvad hea võimaluse kunagise Saare-Lääne piiskopkonna „vanad paberid", mida on säilinud rohkem, kui esmapilgul näib. Artiklis „Piiskop ja hansakaupmees. Reinhold von Buxhövdeni ja Johann Selhorsti kaubasuhetest 1530. aastate algul" demonstreeribki ta vähetuntud allikate kasutamisvõimalusi, valgustades üht tahukest Saare-Lääne piiskopkonna sotsiaal- ja majandusajaloost. Piiskopi ja kaupmehe kaubandusvahekord tunnistab pigem raskusi piiskopkonna majandamisel kui piiskopi isiklikke tarbimisvajadusi ja eeldatavat huvi luksuskaupade vastu, mistõttu J. Kivimäe söandab püstitada hüpoteesi majanduskriisist kui ühest peatselt puhkenud Läänemaa kodusõja põhjustajast.

Krista Kodres leiab oma ingliskeelses kirjutises „Siin- ja sealpool kirikuläve. Keskaegse altari tähenduse muutmine ja muutumine reformatsioonijärgses Eestis", et Tallinnas toimunud pildirüüste ulatust on üle hinnatud ning ilmselt jäid esialgu alles ka altarid teistes Eesti ala kirikutes. Vanu altareid kasutati edasi, neid küll mitmel moel „evangeliseerimisega" legitimeerides. Uute altarite tellimine hoogustus alles 16. sajandi lõpust alates, kusjuures altaripiltide teemadest domineeris Lutheri lemmik „Püha õhtusöömaaeg". Nagu ilmneb allikatest, leidis armulauasakrament ja sellega seotud objekt – altar – veel 17. sajandi lõpulgi maarahva poolt „väärkasutamist" – osa eestlasi pidas pühaks nii altarit kui ka „pilte" (kujusid) ning toimetas neil ohverdamisi lootuses, et sellega kaasneb teatavat laadi õnn või hüve. Et talupojad olid ju alles 16.–17. sajandiks omaks võtnud osa katoliku kiriku liturgilisest praktikast, siis jäi evangeeliumiusu algatatud kirikukunsti desakraliseerimise idee neile veel pikaks ajaks võõraks – kirik ja pilt/kuju olid nende jaoks kinnistunud „pühadena".

Ingliskeelne on ka Enn Küngi artikkel „Erapostisüsteemi loomise katsed Rootsi Läänemere-provintsides 1630. aastate algul". Selles käsitletakse Rootsi võimude poolt ülemereprovintsides rakendatud abinõusid kuningliku posti, saadetiste ja reisijateveo korraldamiseks. Kuna 1630.–1632. a. kehtestatud uue küüdikorra ellurakendamine võttis aega, siis kerkisid esile mõned eraisikud, kes soovisid posti- ja reisijatevedu enda peale võtta ning seda omaenese kuludega ülal pidada. Ainsana õnnestus idee realiseerimine 1632. aastast, algul küll vaid osaliselt ja tänu Riia rae ja kaupmeeskonna toetusele Riia-keskselt, Jacob Beckeril. Ei teised Eesti- ja Liivimaa linnad ega ka kohapealne Rootsi võim võtnud tema teeneid kasutada, eelistades rüütelkondade kanda olnud küüdi- ja postikorda. Alles 1640. aastate teisel poolel otsustasid Rootsi võimud nimetada J. Beckeri Liivimaa postidirektoriks ja seejärel juba ülemereprovintside peapostmeistriks.

Kuna 1688. aasta maapolitseikorraldust on senises historiograafia peetud Liivimaa aadli uhkeks saavutuseks ja ühtlasi kasvava mõju tunnuseks, siis Marten Seppel E. Tarveli tõelise jüngrina seab artiklis „Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldusest" eesmärgiks üle kontrollida, kas selles korralduses leidus midagi tähelepanuväärset mõisa ja talupoegade suhete kohta, mida võib pidada Liivimaa aadli võiduks pärisorjuse kehtestamisel ja riigipoolse tunnustamise saavutamisel. M. Seppel vaidlustab senisest ajalookirjutusest jäänud mulje, nagu olnuks pärisorjus Rootsi ajal üks sagedasi päevakorraküsimusi Liivi- ja Eestimaal. Tegelikult pole teada, et Rootsi valitsus oleks 17. sajandil

isegi lähemalt arutanud siinse talupoegkonna pärisorjuslike raamide seadmist või kaotamist. Niisamuti pole millegagi põhjendatud Liivimaa pärisorjuse arengukäigus 1668. aasta korralduse või selle 1671. aasta kinnituse eraldi esiletoomine – maapolitseikorralduses lihtsalt sõnastati täpsustavalt põhimõtted talupoegade päriskuuluvuse kohta ning Rootsi valitsus aktsepteeris sunnismaisuse põhimõtteid täiel määral. Kümme aastat hiljem toimunud mõisate reduktsioon tõi 1668. aasta maapolitseikorraldusega kaasa küll institutsionaalseid muudatusi, kuid mitte üldpõhimõttelisi.

Aleksander Loit Uppsalast näitab oma kirjutises „Eesti jälle Rootsi alla: revanšistlikud kavatsused pärast Põhjasõda (1710–1918)", et Rootsi aastasadade-pikkused huvid Balti regioonis ei kadunud Läänemere provintside kaotusega Põhjasõjas veel kuhugi – ikka ja jälle sepitseti revanšiplaane, et provintsid sobival võimalusel tagasi võita. Vahel katsuti sihile jõuda otsese sõjategevusega Venemaa vastu, teinekord püüti tegutseda strateegiliste alliansside ja dünastiliste abiellumiste abil, mis paraku tulemusi ei andnud. Kui ka ametlik Rootsi aegamööda resigneerus, leidus ikka ja jälle entusiastlikke aktivistide gruppe, kes ei lasknud surra mõttel Eesti taasühendamisest Rootsiga. Nagu A. Loit lõpuks tõdeb, on ammune ihalus nüüdseks paradoksaalsel kombel teostunud – Rootsi firmade ja ettevõtete saamisega (koos soomlastega muidugi) suurimateks investoriteks Eesti majanduses on Rootsi tagaukse kaudu Eesti taasvallutanud.

Turu ajaloolane Pentti Virrankoski lahkab artiklis „Kuidas ja miks eraldati Soome Rootsist?" omakorda Rootsi riigi teise suure kaotuse tagamaid ja tähendust – viimast Soome seisukohalt ja seoses küsimuse aktualiseerumisega tähtaasta 1809 laialdase tähistamise raames. Virrankoski vaidlustab Soomes laialt levinud seisukoha, nagu olnuks Soome sõda 1808. aastal koos oma tulemustega maa hilisema iseseisvumise vältimatuks eelduseks. Ta leiab, et küsimusele tuleks läheneda hoopis teisest otsast – just Soomes säilinud Rootsi ajastu riiklik, õiguslik ja vaimne traditsioon takistas venestumist ja oli lõpuks maa iseseisvumise eelduseks, sest „vana Rootsi seadus" ei olnud koormaks, vaid kaitses Soomet ja soomlasi.

Jussi T. Lappalainen Kuopiost käsitleb oma artiklis Soome maamaksu arengut autonoomia ajastul. Tegu on lühendatud versiooniga autori põhjalikumast uurimusest, milles vaadeldakse, kuidas keskajast pärit vana ja keeruline maksukorraldus, milles domineeris suuresti natuuras võetav maamaks, andis koha rahamajandusel baseeruvatele kaudsetele maksudele.

Tõnu Tannberg annab ingliskeelses artiklis põhjaliku ülevaate Balti kubermangudest Krimmi sõja ajal, näidates, et ka Läänemere piirkond oli aastatel 1854–1855 oluline sõjatanner, sest siia oli koondatud ligi veerand kogu tsaariarmeest. Ehkki Eesti ala otseste sõjasündmuste tõttu kuigivõrd ei kannatanud, andis sõda end peaaegu kõigis eluvaldkondades valusalt tunda. Rängad olid mitmesugused sõjalised koormised (vägede majutamine ja moonastamine, küüdikohustus jne.), eriti aga nekrutikohustus. Aastail 1854–1855 Eesti alalt võetud 12 300 nekrutit tähendas u. 3,5% suurust kadu maksualusest meeselanikkonnast, mis põhjustas suure tagasilöögi rahvastiku demograafilises arengus.

Kersti Lust oma uurimuses „Saaremaa 1868.–1869. aasta näljahäda regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid" käsitleb tõsiselt näljahädade teemat. Võtnud vaatluse alla näljahäda piirkondlikud erinevused Saaremaal (enim kannatasid Valjala, Jaani, Karja ja Püha kihelkond, kus kõrvalelatuse hankimise võimalused olid väiksemad) ning selle „sotsiaalse anatoomia" ehk nälja mõju ühiskonna erinevatele kihtidele, leiab K. Lust, et nälg tabas esmalt ja kõige rängemalt popsirahvast jt. külaelanike madalamaid kihte, kellel oli vallast viljalaenu saada hoopis raskem kui peremeestel – vallad püüdsid toetuste jagamisel eelistada tagasimaksuvõimelisi ja eirata neid, kellelt polnud lootustki midagi tagasi nõuda. Õigustatult osutab ta, et sotsiaalseid ja majandusfaktoreid ei saa näljakriiside tekkel alahinnata, kuid nende seletamiseks oleks vaja laiemaid võrdlusi nii ajas kui ka ruumis.

Seppo Zetterberg Jyväskyläst selgitab oma kirjutises „Soome *de iure* tunnustus Eestile 1919–1920" neid asjaolusid, mis mõjutasid Soome pikatoimelisust Eesti Vabariigi tunnustamisel. Vaatamata suurimale ja operatiivseimale reaalsele abile, mida Soome vennasrahvale osutas, mõjutas teda äraootavale positsioonile asuma eeskätt selgusetus suurvõimude suhtumises uute piiririikide tunnustamisse, aga ka mitmed lahendamata küsimused Eesti–Soome suhetes (Eesti maaseadusega ka Soome kodanikele kuulunud mõisate võõrandamine, Eesti riigi võlg ja korraldamata kaubandussuhted). Muutuse tõi küsimuse ülesvõtt Soome pressis kahe Tartu Ülikooli soomlasest professori (A. R. Cederberg ja L. Kettunen) poolt aprillis 1920 ja Eesti valitsuse poolt 26. mail antud luba Soome ja Nõukogude Venemaa vaheliste läbirääkimiste pidamiseks Tartus. Sellele järgneski 7. juunil 1920 Soome

de iure tunnustuse andmine Eesti Vabariigile – teinud seda küll pikkamisi, oli Soome ikkagi esimene Lääne suurriikide poolt *de iure* tunnustatud riik (Nõukogude Vene seda teatavasti polnud!), kes tunnustas sellisena ka Eestit.

Kalervo Hovi Turust vaeb oma soomekeelses artiklis küsimust „Kui realistlik oli Prantsuse Ida-Euroopa liidupoliitika?" ja tõdeb, et Prantsusmaa poolt Esimese maailmasõja järel Ida-Euroopa riikidega sõlmitud lepingutest polnud mingit praktilist kasu, sest prantslaste arusaamad Ida-Euroopa oludest olid liiga ähmased ja ootused ebareaalsed.

Olev Liivik kirjeldab oma artiklis „Kas minu saatus tõesti nii kurb on, et mina ei või isegi õppima minna? Parteipoliitilise kõrghariduse tähendamisest ja omandamisest 1940. aastail Eesti NSV kommunistide poolt" üksikasjalikult parteipoliitilise hariduse andmise süsteemi, õppimasuunamise põhimõtteid ja õppe sisu ning koolituse läbinute edasise karjääri väljavaateid. Kokkuvõttes tõdeb ta, et parteipoliitiline kõrgharidus oli 1940. aastatel ainult väheste privileeg, kuid kuulus sellest hoolimata juhtivatel kohtadel tegutsenud kommunistide ideoloogilise ettevalmistuse ja kasvatuse juurde, olemata siiski eelduseks või eeliseks poliitilise karjääri tegemisel – esmatähtis polnud haritus, vaid poliitiline usaldusväärsus parteiorganite silmis.

Turu ajaloolase Pertti Grönholmi ingliskeelne artikkel „Läbikukkumisele määratud rahvusriik: Nõukogude historiograafia, narratiivne identiteet ja Eesti Vabariik (1918–1940)" tuginеb autori 2001. aastal kaitstud doktoritööle „Eesti Vabariik Nõukogude Liidu historiograafias", mille tulemusi ta on valgustanud meil juba varemgi Ajaloolises Ajakirjas 1999. aastal (mõlemad väärinuks nüüdses artiklis vähemalt viitamist!). Käsitledes peamisi Eesti Vabariigi ajaloo kirjeldamisel kasutatud marksistlik-leninistlikke narratiivimotiive ja -teemasid 1940-ndate lõpus, „sula" perioodil 1950-ndate lõpus ja 1960-ndate algul, näitab ta, et kestvaks ja püsivaks dogmaks oli kujutus kodanlikust Eestist kui miskist ebaloomulikust, möödapääsmatult ebastabiilsest ja hukule määratust. Esines vaid väikesi muudatusi rõhuasetustes, mis tulenesid kompartei hetkeseisust, samuti võis kaasa mängida asjaolu, et mõned Nõukogude ajaloolased õppisid oskuslikult vältima ja isegi õõnestama ametlikke narratiivseid ja retoorilisi motiive.

Jaak Valge püstitab oma artiklis „Inflatsioon – demokraatia pommivöö" ambitsioonika ülesande selgitada, kas ja kuidas on inflatsioon mõjutanud 20. sajandil demokraatlike poliitiliste režiimide püsivust. Kasutades mitmeid majandusliku moderniseerituse ja hüperinflatsiooni hindamiseks rakendatavaid näitajaid, pöörab J. Valge erilist tähelepanu rahvastikuarengu faktorile ehk kui kaugele on üks või teine hüperinflatsiooni kogenud riik jõudnud demograafilise ülemineku protsessis ning kas ja kuidas on see mõjutanud demokraatia püsimist või kaotamist. Analüüsides ajavahemikus 1810–2003 demokraatia kaotuse läbi elanud ligi poolesaja riigi juhtumit seoses inflatsiooniga ja vaadelnud seda veidi lähemalt Eesti näitel, sedastab J. Valge, et kõigile neile on olnud ühisjooneks nii valijate kui ka valitute poliitiline heitlikkus. Selle peapõhjuseks aga on olnud stabiilsust toetavate jõudude nõrkus, mille süüdlaseks aga omakorda suur inflatsioon. Kontrolli alt väljunud inflatsioon on indikaator, et ühiskonnaga pole kõik korras: seal kas puudub minimaalne vajalik konsensus olulistes küsimustes või riigi kontroll riigi toimimise alusprotsesside suhtes. Suure inflatsiooni vältimiseks aga tuleks hoiduda nendest olukordadest, mis võivad selle võimalikuks teha: sõjad, sisepoliitilised häired, majanduskriisid ja riigivõimu väga nõrk administreerimine. Suur inflatsioon (J. Valge hinnangul üle 50 % aastamääraga) on kui pommivöö, mis on paigaldatud ülaltoodud olukordadest haigestunud demokraatia kerele ja isegi kõrgelt moderniseeritud demokraatiatel on siis väga harva õnnestunud enda õhkulendamist vältida.

Sisuka kogumiku lõpetab Södertorni ülikooli professori Anu-Mai Kõlli ingliskeelne karm käsitlus nüüdse Eesti põllumajanduse saatusest – „Mineviku raske koorem. Eesti postsovetlik põllumajandus rahvuslikus diskursuses". A.-M. Kõll tõdeb, et maade ja eriti põllumajandusmaade tagastamine ja panuse tegemine eeskätt perefarmidele, mille taga võib näha sovetliku ülekohtu heakstegemise püüdu ja iseseisvate põllumeeste kui rahvuse sümboli tähtsustamist (ületähtsustamist? – T. R.), pole taasiseseisvunud Eesti põllumajandusele kuigi hästi mõjunud. Raskest minevikust mõjustatud ülekeevad rahvustunded ei lasknud poliitikuil põllumajanduspoliitiliste otsuste tegemisel kuulata konkreetsete põllupidajate ja majandusteadlaste häält ning nüüd eksisteerib oht, et kui midagi sihikindlat ette ei võeta, võib maaelu muutuda vaid hädaabimajanduseks ja sotsiaalhoolekande vormiks neile, kes mujal tööd ei leia.

Teose kokkuvõtteks võib nentida, et Suur Sõnaseadja Enn Tarvel on pälvinud tagantjärele oma suureks tähtpäevaks auväärse kingituse.

Tiit Rosenberg